

K počáteční fázi transformace cukrovarnického průmyslu pro válečné účely v Protektorátu Čechy a Morava

INITIAL PHASE OF SUGAR INDUSTRY TRANSFORMATION FOR MILITARY PURPOSES IN PROTECTORATE BOHEMIA AND MORAVIA

Klára Fabianková, Jakub Drábek – Vysoká škola ekonomická v Praze

Článek si klade za cíl analyzovat úlohu okupační politiky, která byla zavedena na území Protektorátu Čechy a Morava, na příkladu cukrovarnického průmyslu. Zřetel je kladen na institucionální zakotvení implementované byrokracie a na nejdůležitější statistické ukazatele spojenými s cukrovarnictvím.

Vývoj cukrovarnictví v protektorátu Čechy a Morava je do značné míry analogický s vývojem ostatního průmyslu na daném okupovaném území. Na příkladu cukru lze velmi dobře ilustrovat neefektivitu státem řízené ekonomiky, která spoléhala pouze na administrativní zásahy, které měly sloužit jedinému účelu, zabezpečit dodávky pro německé válečné hospodářství. Cílem této studie je analýza mechanismů, které byly pro tento záměr okupační správou aplikovány.

Potravinářství, a tedy i výroba cukru, je obecně pro zajištění životní úrovně a pracovní síly zcela klíčová. Pokud by nebylo obyvatelstvo dostatečně zásobeno základními potravinami, došlo by v dlouhodobém horizontu k omezení produktivity práce, což by mohlo negativně ovlivnit i válečné snahy Německa. Zamýšlené autarkie německá ekonomika nedosáhla, byla limitována svojí strukturou i nedostatečnou vybaveností přírodními zdroji. V úvahu přicházely dvě varianty, válečný konflikt ve snaze získat větší životní prostor, nebo redukce zbrojního programu (1). Nedílnou součástí nacistické válečné expanze proto byla maximální snaha zajistit a využít zemědělský potenciál Evropy. Bez toho by šance na vítězství ve druhé světové válce byla minimální, toho si byl vědom i Hitler (2).

Pěstování cukrové řepy probíhalo v úrodných oblastech bývalé Česko-slovenské republiky, rok před okupací zabírala tato produkce 3,5 % plochy veškeré orné půdy státu (3^a). V důsledku Mnichovské dohody bylo Německem zabráno 15 cukrovarů, přičemž 13 z nich zpracovávalo řepu. Další podstatnou redukcí výrobních prostředků bylo odtržení Slovenska, na jehož území se v té době nacházelo 10 cukrovarů, z nichž po vídeňské arbitráži tři i s územím připadly Maďarsku (4). Nepříznivý vývoj se projevil kromě struktury bilance zahraničního obchodu i na odhadu protektorátní produkce cukru. Byl stanoven na 0,48 mil. t, což by bylo vytvořeno zpracováním zhruba 3 mil. t řepy (5). Dle bilance zemědělských zásob vypracované Říšským ministerstvem výživy a zemědělství v červenci roku 1939 byly v přebytku pouze čtyři zkoumané statky prvního či jinak nižšího řádu, konkrétně obilniny, chmel, rostlinné oleje a zejména cukr, jehož nadbytek měl být 260 tis. t (3^b). Pro srovnání je třeba uvést, že ve stejném období disponovaly oblasti Velkopolska a Pomořanska přebytky v zemědělské produkci 1 mil. t obilí a 200 tis. t cukru (2). Z pohledu Třetí říše však byly pokládány za nejhodnotnější oblasti Pobaltí, Povolží a jižní Ukrajiny, jejichž zemědělská a jiná produkce měla být relokována do Německa

a do ostatního okupovaného evropského území. Dle Alfreda Rosenberga (v pozdější době říšského ministra pro obsazená území na východě) mělo být jen z ukrajinského území získáno zhruba 11 mil. t potravin ročně (6, 7).

Samotná tvorba a implementace řízeného hospodářství byla relativně pozvolným procesem. Nejvyšším orgánem okupační správy byl Úřad říšského protektora, který plnil funkci i nevyšší řídicí autority pro celý protektorát. Hlavní charakteristikou nucené správy v zemědělském sektoru byla autonomie, jež se opírala o protektorátní úřady a jejich zmocnění v daných oblastech. Zejména se jednalo o ministerstvo zemědělství a o Nejvyšší úřad cenový, přičemž systém se po období okupace ve svých principech neměnil, byl pouze rozvíjen (8). Mezi nejdůležitější znaky výše popsané politiky patřilo řízení mezd a výroby, povinné organizování průmyslu, regulace výroby, zahraničního obchodu a platebního styku (9). Z pohledu tohoto článku jsou však nejdůležitějšími prvky systém povinných dávek a zavedení přidělového systému. Vázané hospodářství bylo realizováno již od podzimu roku 1939, konkrétně vládním nařízením č. 206 ze dne 18. září 1939. Na jeho základě se stalo ministerstvo zemědělství nejvyšším orgánem agrárního sektoru. Do pole jeho působnosti pak patřilo hospodaření se zemědělskou výrobou. Již od počátku se mezi strategicky významné komodity řadila cukrová řepa a cukr (10). Ministerstvo dále získalo funkci dozoru a kontroly. Cukrovarnický sektor jako celek začal být regulován téhož roku, konkrétně od 29. září, kdy se jeho nejvyšším orgánem stal Společný výbor surovarů a rafinerií cukru pro Čechy a Moravu (dále jen Výbor), který řídil i řepářské odvětví (11^a). Administrativní řízení celého sektoru výroby bylo upravováno formou příkazů a nařízení, součástí tohoto zřízení byly také povinné dodávky, uplatňované od září roku 1939, které významně ovlivňovaly strukturu zemědělského sektoru. Nejpodstatnějším jmenovatelem byl okupační požadavek na soběstačnost, který se projevil snahou o zvýšení sklizně hospodářsky významných plodin, jako byla například i cukrová řepa (3^c). S cílem dosáhnout přírůstků produkce, byly stanoveny kontingenty, s nimiž byla spojena povinnost pro pěstitele řepy zasít stejnou plochu, jako by tomu bylo při běžné neválečné kampani. Veškerá vypěstovaná řepa pak měla být dodána cukrovarům (3^d).

Prodej cukru následně probíhal prostřednictvím „odběrních listů“, jejichž hlavní administrativu, zejména nastavení dávek, mělo na starosti ministerstvo zemědělství. To rovněž zodpovídalo

Tab. I. Snižování výnosů vybraných hospodářských ukazatelů

Sledovaná veličina	Rok		
	1939	1940	1941
Celková produkce cukrové řepy (t)	3 607 207,7	3 477 258,3	3 287 083,1
Průměrný výnos řepy (t·ha ⁻¹)	30,94	25,88	24,01
Hrubý dopočet efektivní osevní plochy (ha)	116 587,2	134 360,8	136 904,8
	Cukrovarnická kampaň		
	1939/1940	1940/1941	1941/1942
Spotřeba cukrové řepy k výrobě cukru (t)	3 129 263,0	3 173 990,0	2 878 985,0

Pramen: Statistická ročenka Protektorátu Čechy a Morava (14^b, 18^{b,c}).

za výživu a zásobování obyvatelstva. Uvedené listy pak vydávaly příslušné obce (11^b).

Samotná realizace objednávky občany Protektorátu byla relativně jednouchá a spočívala v přinesení vyplněných odběrních listů svým dodavatelům cukru. Následně byla potřeba spolupráce dodavatelů, obchodníků s cukrem, okresního výboru a Výboru. Pravidla kooperace těchto specifických institucí tak naopak byla velmi složitá (12^a). Byrokracie spojená s využíváním cukru pro další výrobu do jisté míry kopírovala postupy objednávání pro přímou konzumaci. Z hlediska popisu struktury je optimální volbou. Zpracovávající podniky (hostince, pekaři, cukráři, sodovkáři aj.), musely pro nejbližší zásobovací období svému obchodníkovi s cukrem dodat „hlášení potřeby cukru“, které rovněž obsahovalo informace o vlastních zásobách. To pak obchodníci (ve stejném týdnu, kdy dostali „hlášení“) museli společně se seznamem dodat okresnímu úřadu. Okresní úřad přezkoumal seznam a hlášení, dopočítal souhrnnou potřebu cukru v okrese, o kterém dále informoval Výbor „okresním hlášením potřeby cukru“ (12^b). Výbor na základě stavu zásob stanovil množství, které pro okres může uvolnit. Daný objem zanesl do okresního hlášení potřeby cukru, které poslal zpět. Okresní úřad dále přidělil konkrétní množství jednotlivým podnikům, což zanesl do seznamu, který v druhé fázi vyhotovil obchodník. Vystavil mu „hromadný odběrní list“, který zněl na celkové množství cukru, které měly podniky obdržet. Výše popisovaný seznam byl zaslán ve třech kopiích, z nichž po vyplnění jedna zůstala na úřadě, jednu dostal obchodník a poslední byla doručena Výboru (12^b).

Celková efektivita státem řízené ekonomiky tedy musela být nižší, než by byla její tržní podoba, jelikož vzrostly náklady na zajišťování potravin, na kontrolu a jiné administrativní záležitosti. Samotná byrokracie nebyla a ani nemohla být produktivní, proto její implementace nemohla přinést intenzifikaci výroby. Hospodářská situace byla navíc negativně ovlivněna přidělovým systémem, který snižoval životní úroveň obyvatelstva a přispěl k rozvoji černého trhu. Jelikož byl zcela eliminován tržní mechanismus, jehož hlavním účelem je společenská koordinace prostřednictvím cen, bylo nutné pro účely cenotvorby vytvořit instituci, která by nahradila fungování spontánních mechanismů plánováním. V květnu roku 1939 proto vznikl Nejvyšší úřad

cenový, který se stal významným nástrojem protektorátní cenové politiky, neboť určoval ceny veškerého zboží s výjimkou finančních záležitostí, jako například mezd nebo úroků (13). V dlouhodobém časovém horizontu by se takovéto zřízení muselo rozpadnout, a nakonec i rozpadlo, nicméně v krátkodobém měřítku bylo relativně efektivní a zajistilo Německu značný dovoz cukru z Protektorátu.

Jednoznačnou odpověď na neefektivitu administrativně řízené ekonomiky podá analýza hlavních kvantitativních ukazatelů cukrovarnického průmyslu, konkrétně komparace statistik let 1939 a 1940. Nejdůležitějším údajem je spotřeba cukru na jednoho obyvatele, která roku 1939 dosáhla hodnoty 33 kg

(v hodnotě rafinády včetně spotřeby potravinářského průmyslu) (14^a). K tomuto údaji je třeba doplnit, že od 29. 9. 1939 byly zavedeny přiděly, konkrétně se jednalo o týdenní dávku 400 g cukru na osobu, která se v 1940 nejprve snížila na 350 g (v únoru) a další měsíc (v březnu) na 300 g (15, 16, 17). Spotřeba na osobu se roku 1940 snížila na 25,79 kg.¹ Meziročně pak skutečně, v souladu se snahou intenzifikovat produkci, došlo ke zvýšení osevní plochy cukrové řepy z necelých 117 tis. ha roku 1939 na více než 134 tis. ha roku 1940, s tím se také zvětšila produkce cukru z téměř 470 tis. t na více než 535 tis. t, nicméně se snížila celková spotřeba Protektorátu a dokonce i hodnota vývozu (14). Realizace okupační politiky na příkladu cukrovarnického průmyslu se pak v prvním úplném hospodářském roce (tedy v 1940) ukázala jako špatně nastavená a další roky docházelo ke snižování výroby a zvyšování spotřeby (14^a, 18^a).

K výše popsanému je však ještě třeba doplnit, že pouze osevní plocha nezaručuje sama o sobě zvýšení produkce. V cukrovarnické kampani roku 1939/1940 bylo zpracováno na cukr 3 129 263 t řepy, v následující kampani 3 173 990 t (18^b). Produkce cukrové řepy se meziročně snížila nejen absolutně, ale také, a dokonce ještě výrazněji, na 1 ha osevní plochy. Navýšení spotřebované suroviny pro výrobu cukru tak bylo možné pouze díky jejímu nižšímu využívání jinými producenty. Konkrétněji o tomto snižování ukazatelů pojednává tab. I.

Všeobecně se dá zemědělství v době válečných konfliktů pokládat za méně efektivní, jelikož zdroje, které by do něj normálně směřovaly, byly alokovány jinam, například hnojiva se využívala spíše na výrobu výbušnin. Příkladem byly snižující se výnosy a produkce cukrové řepy, bez níž nemohlo dlouhodobě docházet k růstu výroby cukru.

Text je jedním z výsledků projektu Cukrovarnický průmysl jako opomíjený aktér mezinárodního obchodu v meziválečném období (Interní grantová agentura VŠE, projekt: F5/9/2017).

Souhrn

Cukrovarnický průmysl byl okupanty regulován stejným způsobem jako ostatní hospodářsky významné sektory ekonomiky. Jednalo se však o odvětví, které bylo spojeno s životní úrovní obyvatelstva. Právě na příkladu cukerného hospodářství lze proto velmi dobře ilustrovat celkovou ekonomickou situaci v Protektorátu Čechy a Morava. Regulace a státní dohled vycházel jak z relativně objektivních

¹ Statistická ročenka z roku 1944 (19) uvádí 29,38 kg.

předpokladů o využívání zdrojů, tak ze zcela subjektivních a propagandistických cílů. Hlavním smyslem nově implementované byrokracie byla zejména snaha o co nejvyšší samostatnost na vnějších podmínkách. Zavádění nových mechanismů byl dlouhodobý proces, který se paradoxně silně opíral o autonomii protektorátní zprávy. Spontánní tržní mechanismy musely být kvůli ekonomickému plánování nahrazeny nařízeními, pro tento účel vznikl Nejvyšší úřad cenový. Zvýšení transakčních nákladů však nemohlo garantovat přírůstek k efektivitě průmyslu, což lze velmi dobře ilustrovat na příkladu spotřeby na jednoho obyvatele při zvýšení osetví plochy a produkce. Tato politika se následující roky musela změnit, jejím důsledkem pak nebyla ani vyšší míra zásobování (nebo životní úrovně), ani lepší situace v dodávkách do Německa.

Klíčová slova: cukrovarnický průmysl, Protektorát Čechy a Morava, Česko-Slovensko, řízené hospodářství, okupační správa.

Literatura

1. FABIANKOVÁ, K.: Sovětské surovinové dodávky a jejich význam pro německou válečnou ekonomiku v letech 1939–1941. In *Mezinárodní hospodářské vztahy zemí střední Evropy v první polovině dvacátého století*, Praha 2015, s. 87–103.
2. EICHHOLTZ, D.: Die Ausbeutung der Landwirtschaft der faschistisch besetzten Gebiete durch die Okkupanten und die Taktik der materiellen Korruption in Deutschland während des zweiten Weltkrieges. *Studia Historiae Oeconomicae*, 17, 1982, s. 154–155.
3. ŠTOLLEOVÁ, B.: *Pod kuratelou Německé říše: zemědělství protektorátu Čechy a Morava*. Praha: Karolinum, 2014, s. 26^a, 33–34^b, 154^c, 161–163^d, 198^d, ISBN 978-80-246-2243-9
4. DUDEK, F.: *Monopolizace cukrovarnictví v českých zemích do roku 1938*. Praha 1985, s. 156.
5. *Jednatelská zpráva Ústředního spolku průmyslu cukrovarnického pro Čechy a Moravu přednesená na valné hromadě dne 27. června 1939 v Praze*. Praha 1939., s. 22.
6. SNYDER, T.: *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin*. New York 2010, s. 165, 173–174;
7. BARTOLEIT, R.: *Die deutsche Agrarpolitik in den besetzten Gebieten der Ukraine vom Sommer 1941 bis zum Sommer 1942 unter besonderer Berücksichtigung der Einführung der „neuen Agrarordnung“*. Hamburg 1987, s. 42.
8. TESAŘ, J.: K problému nacistické okupační politiky v Protektorátě v roce 1939. *Historie a vojenství*, 18, 1969 (1), s. 69–70.
9. PRŮCHA, V.: Základní rysy válečného řízení hospodářství v českých zemích v letech nacistické okupace. *Historie a vojenství*, 16, 1967 (2), s. 215–239.
10. *Sb. z. a n.*, roč. 1939, částka LXXVII, vydána dne 29. září 1939, vládní nařízení č. 206/1939, §§ 1–12, s. 653–655.
11. *Sb. z. a n.*, roč. 1939, částka LXXIX, vydána dne 30. září 1939, vyhláška předsedy vlády č. 214/1939, §§ 1–14^a, § 9^b, s. 700–701.
12. *Sb. z. a n.*, roč. 1940, částka LVI, vydána dne 25. května 1940, vyhláška předsedy vlády č. 170/1940, § 1, 2^a, § 3^b, s. 403–404.
13. *Sb. z. a n.*, roč. 1939, částka VI, vydána dne 17. května 1939, vládní nařízení č. 121/1939, § 1, s. 503.
14. *Statistická ročenka Protektorátu Čechy a Morava, 1942*. Praha: Ústřední statistický úřad v Praze, 1942, s. 168^a, 23^b.
15. *Sb. z. a n.*, roč. 1939, částka LXXIX, vydána dne 30. září 1939, vyhláška předsedy vlády č. 215/1939, § 10, s. 706;
16. *Sb. z. a n.*, roč. 1940, částka XIX, vydána dne 17. února 1940, vyhláška předsedy vlády č. 64/1940, § 1, s. 162.
17. TAUCHER, J.: Zásahy do právní úpravy výroby a dodávek cukru v Protektorátu Čechy a Morava. *Listy cukrov. řepař.*, 128, 2012 (11), s. 354–357.
18. *Statistická ročenka Protektorátu Čechy a Morava, 1943*. Praha: Ústřední statistický úřad v Praze, 1943, s. 177^a, 61^b, 23^c, 41^c.
19. *Statistická ročenka Protektorátu Čechy a Morava, 1944*. Praha: Ústřední statistický úřad v Praze, 1944, s. 195.

Fabianková K., Drábek J.: Initial Phase of Sugar Industry Transformation for Military Purposes in Protectorate Bohemia and Moravia

Sugar industry was regulated by the occupiers in the same way as the other significant economic sectors. But in this case the industry was closely connected to the living standard of the inhabitants and therefore it can be used to illustrate the overall economic situation in the Protectorate Bohemia and Moravia. Regulations and state supervision came from relatively objective reasons such as utilization of resources, on the other hand there were some reasons with subjective and propagandistic aims. The main goal of the newly implemented bureaucracy was a self-sufficient economy. The introduction of new mechanisms was a long process, which was paradoxically closely connected to the autonomy of protectorate legislation. Spontaneous market mechanisms had to be replaced with the Supreme Price Bureau due to the transformation to planned economy. But the rise in transaction costs could not guarantee a growth of industry efficiency, which can be well illustrated on the example of consumption per capita at increase in sowing areas and production. Therefore, this policy had to change in the following years, which did not lead to a greater supply (or living standard) or to a better situation regarding the supply to Germany.

Key words: sugar industry, Protectorate Bohemia and Moravia, Czechoslovakia, planned economy, occupier legislation.

Kontaktní adresa – Contact address:

Ing. Klára Fabianková, Ph. D., Ing. Jakub Drábek, Vysoká škola ekonomická v Praze, Národohospodářská fakulta, Katedra hospodářských dějin, nám. Winstona Churchilla 4, 130 67 Praha 3, Česká republika, e-mail: klara.fabiankova@vse.cz, jakub.drabek@vse.cz

Výmluvný doklad poměrů v protektorátu Čechy a Morava – úředně nařízená podoba obálky Listů cukrovarnických po likvidaci R. Heydricha (shodně musely vypadat titulní strany všech zde vydávaných periodik)